

WPROWADZENIE: POLITYKA PAMIĘCI

Badania pamięcioznawcze (*memory studies*) zawdzięczają swój dynamiczny rozwój powszechnemu, wykraczającemu poza pole naukowe, zainteresowaniu, które budzi polityka historyczna, zwana też czasem polityką pamięci. Pod tymi terminami kryją się najczęściej działania instytucji państwowych i międzynarodowych, polityków, urzędników i ekspertów oraz wprowadzane przez nich konkretne rodzaje polityki pamięci (*memory policies; history policies*), które mają na celu kształtowanie określonych interpretacji przeszłości w sferze publicznej. Coraz częściej zwraca się także uwagę na wpływ na politykę pamięci ruchów społecznych i innych aktorów działających w obszarze społeczeństwa obywatelskiego – badania te prowadzone są pod hasłem *memory activism* (Gutman 2017; Wüstenberg 2017). Narzędziem polityki pamięci może być ustawodawstwo (*memory laws; lois mémorielles*), a jej przedmiotem są rozmaite obszary działalności państwa i instytucji międzynarodowych, przede wszystkim edukacja i dziedzictwo kulturowe, ale także rozliczenia z przeszłością na drodze prawnej.

Studia nad polityką historyczną/pamięci są więc bardzo rozgałęzione. Sam termin polityki historycznej – *Geschichtspolitik* – został upowszechniony podczas sporu w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku pomiędzy konserwatywnymi i lewicowymi historykami na temat miejsca nazistowskiej przeszłości w historiografii i pamięci zbiorowej Niemiec. Zawędrował następnie do polskiego, rosyjskiego i bałtyckiego dyskursu akademickiego i publicznego, gdzie zrobił sporą karierę między innymi dzięki działaniom polityków i intelektualistów, którzy dążyli do rozliczeń z komunistyczną przeszłością bądź do umocnienia roli historii narodowej w strategiach legitymizacji postkomunistycznej władzy (François i in. 2013; Troebst 2013; Łuczewski 2016). We Francji mówi się raczej o publicznej polityce historii/pamięci (*politique publique de l'histoire/de la memoire*) (Behr 2015).

Do studiów nad polityką historyczną/pamięci należy zaliczyć też bardzo już szerokie spektrum badań socjologiczno-politologicznych. W chwili obecnej w polu międzynarodowym dominują dwa tematy. Z jednej strony jest to zainteresowanie zjawiskiem określanym jako *mnemonic populism* (Kończal 2020), czyli nacjonalistyczną polityką pamięci prowadzoną przez prawicowe partie populistyczne – jej cechą jest tendencja do widzenia minionej rzeczywistości w barwach czarno-białych, własnej grupy odniesienia jako jednoznacznie pozytywnej i zagrożonej przez

obcych (De Cesari, Kaya 2020; Jensen 2021; Kula 2021). W ostatnich latach nacjonalistyczna polityka pamięci nabrała znaczenia w Europie między innymi w wyniku kryzysu migracyjnego, ale też postrzegana bywa w szerszym kontekście jako reakcja na wykorzenienie społeczne będące konsekwencją neoliberalnych przemian. Z drugiej strony na skutek ruchów społecznych typu Black Lives Matter zwiększa się zainteresowanie społecznymi, politycznymi i kulturowymi rozliczeniami kolonizacji i niewolnictwa w sferze publicznej (Terkessidis 2019). Wcześniej zdecydowanie dominującym zagadnieniem była polityka wobec Holokaustu ciągle budząca napięcia w Europie Wschodniej (np. Levy, Sznajder 2008; Rothberg 2016; Subotic 2019). W socjologii pełną teorię związku pamięci zbiorowej i polityki historycznej przedstawił Jeffrey K. Olick (2016), ilustrując ten związek studium przypadku odolnej i odgórną polityki pamięci wobec Holokaustu w powojennych Niemczech. W rozwoju badań nad polityką historyczną dużą rolę odegrały także analizy społeczeństw przechodzących głębokie przemiany ustrojowe – jak w Ameryce Łacińskiej, w krajach Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej, w Europie Południowej oraz Europie Wschodniej. Szczególną uwagę badaczy przyciągał związek rozliczeń z przeszłością i sprawiedliwości okresu przejściowego oraz związek odwołań historycznych i konsolidacji systemów demokratycznych (np. Stan 2008; Pettai E., Pettai V. 2011; Bernhard, Kubik 2014; Zubrzycki, Woźny 2020). Nowe studia coraz mocniej akcentują niepowodzenie polityki publicznej w kształtowaniu obrazu przeszłości (Gensburger i Lefranc 2020), a także różnorodne aspekty funkcjonowania praw pamięci w państwach demokratycznych, autorytarnych oraz w przestrzeni międzynarodowej (Belavusau, Gliszczyńska-Grabias 2017).

W tym numerze „Studiów Socjologiczno-Politycznych” prezentujemy wybrane najnowsze badania z tej problematyki prowadzone przez polskich badaczy i badaczki. Numer otwiera szerokie studium Tomasza Stryjka *W kręgu różnic i nieporozumień. Zachód i państwa Wschodu wobec wyzwania budowy narracji o dziejach Europy w XX wieku*. Autor pokazuje różnicę między współczesną polityką pamięci w Europie po dwu stronach dawnej żelaznej kurtyny i omawia polityczne inicjatywy, których celem było osiągnięcie wpływu na narrację o dziejach Europy w XX wieku przez Wschód i Zachód w latach 1990–2020. Kluczowy jest tu kontekst rozszerzania Unii Europejskiej. Za studia przypadków służą dwie pary skonfliktowanych ze sobą na płaszczyźnie pamięci państw narodowych – Chorwacji i Serbii oraz Ukrainy i Polski.

Ta makrosocjalna analiza, wykorzystująca studia przypadków, pokazuje ewolucję strategii polityki pamięci państw Wschodu, a zarazem skłonność trzymania się utartych schematów przez państwa Zachodu. Różnice kulturowe między tymi państwami wyrażają się najbardziej w konserwatyzmie obyczajowym społeczeństw wschodnioeuropejskich, co leży najgłębiej u korzeni nieporozumienia między Wschodem i Zachodem co do wspólnej historycznej narracji europejskiej.

Analiza porównawcza tego typu wydaje się niezbędną ramą dla lokalnych studiów przypadków. Pozwala zrozumieć szersze układy polityczno-kulturowe, w tym

ramy semantyczne, które określają style myślenia o przeszłości. W tej perspektywie polityka pamięci okazuje się ważnym czynnikiem procesów geopolitycznych, i to często ona zwycięża w starciu z pragmatyką polityczną.

Daleko poza Europę wychodzi tekst drugi. Katarzyna Głąb w artykule *Pamięć splątana. Refleksje na temat pamięci o masowych mordach z 1965 roku w Indonezji* wykorzystuje swoje badania terenowe w Indonezji, przybliżając spory o historię w tym słabo znanym w Polsce kraju. Indonezja ma burzliwą przeszłość, a jedną z jej krwawych kart jest tzw. ludobójstwo komunistów z 1965 roku. Autorka analizuje, w jaki sposób polityka pamięci reżimu Suharto i retoryka antykomunistyczna przyczyniły się do trwałego milczenia, zmowy społecznej i wyparcia pamięci o masowych mordach z lat 1965 i 1966 w Indonezji. Indonezyjskie studium przypadku ma wartość samą w sobie, pokazuje konfliktowy charakter pamięci zbiorowej i to, jak polityka próbuje stworzyć przeszłość. Kultura przemocy w Indonezji do dzisiaj określa charakter życia politycznego w tym kraju.

Także Agnieszka Nowakowska w artykule *Nauczyciel jako twórca pamięci. Analiza lekcji historii w polskiej szkole w Wilnie* sięga poza granice Polski. Autorka analizuje edukację historyczną na Litwie, a więc w kraju, który do dzisiaj uwikłany jest w konflikt o pamięć z Polską zarówno na poziomie państwowym, jak i w odniesieniu do tamtejszej mniejszości polskiej. Szkoła jest od dawna badanym mechanizmem kształtowania pamięci zbiorowej. Z przedstawionego tekstu widzimy, że jej znaczenie nie osłabło w XXI wieku, mimo tak wielu alternatywnych źródeł wiedzy. Autorka skupia się na najważniejszych aktorach szkolnej transmisji wiedzy, czyli nauczycielach. To nauczyciele bowiem decydują, czy dane wydarzenie historyczne będzie przedstawione jako ważne, czy też jako anegdotyczne i nieistotne. W tekście wyróżnione zostają trzy wyraźne strategie odnoszenia się do narracji władzy w czasie lekcji szkolnych.

Artykuł ten pokazuje, jak ważne jest dzisiaj badanie konkretnych mechanizmów i mediów pamięci, które mogą wpłynąć na przyswajanie i zmianę ogólnokrajowych przekazów. Klasa szkolna, do której trudno wejść, może być ważniejszym mechanizmem kształtowania pamięci zbiorowej niż podręcznik – łatwo dostępny, często analizowany, ale będący tylko częścią złożonego procesu kształtowania pamięci zbiorowej.

Kolejne teksty przenoszą nas do Polski. Anna Wylegała w artykule *Był dziedzic, nie ma dziedzica: ziemiaństwo w praktykach zbiorowego pamiętania lokalnych społeczności wiejskich na Kielecczyźnie* przygląda się pamięci o wywłaszczeniu ziemiaństwa w trakcie realizacji reformy rolnej PKWN. Autorka bada, jak wygląda dziś pamięć zbiorowa o tych wydarzeniach w społecznościach lokalnych, które bezpośrednio ich doświadczyły. Adam Ostolski w eseju *Gra w antykomunizm. Przyczynek do analizy dyskursu* powraca do zagadnienia, które kiedyś było przywoływane w wielu kontekstach jako wyjaśnienie dynamiki polskiej rzeczywistości politycznej. Autor, odwołując się między innymi do teorii Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe, analizuje dyskurs antykomunizmu we współczesnej Polsce.

Przedstawione w tym numerze „Studiów Socjologiczno-Politycznych” artykuły dają wgląd w różne warsztaty i style badawcze, a zarazem odsłaniają istotne dla socjologii polityki zagadnienia. Jedną z bezsprzecznych wartości tego numeru jest zestawienie przypadków, w tym międzynarodowych, które wydobywają nowe mechanizmy i znaczenia zjawisk takich jak: transnarodowa polityka pamięci, zorganizowane zapominanie o czystkach politycznych, pamięć o przeszłości w dyskursie hegemonicznym, szkolna edukacja historyczna oraz polityka pamięci w społecznościach lokalnych. Potraktowane jako całość, zamieszczone tu teksty pokazują, że polityka historyczna ma zarówno wpływ na działania kluczowych aktorów na głównej scenie politycznej, jak i na mikro sytuacje społeczne w salach szkolnych czy wiejskich wspólnotach, i tym samym jest jednym ze znaczących elementów współczesnych procesów społeczno-politycznych.

Lech M. Nijakowski¹ i Joanna Wawrzyniak²

LITERATURA PRZYWOŁANA

- Behr Valentin (2015), *Genèse et usages d'une politique publique de l'histoire. La politique historique en Pologne*, „Revue d'études comparatives Est-Ouest”, 3 (46), s. 21–48.
- Belavusau Uladzislau, Gliszczyńska-Grabias Aleksandra (2017), *Law and Memory: Towards Legal Governance of History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernhard Michael, Kubik Jan (2014), *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, Oxford: Oxford University Press.
- De Cesari Chiara, Kaya Ayhan (2020), *European Memory in Populism: Representations of Self and Other*, London–New York: Routledge.
- François Etienne, Kończal Kornelia, Traba Robert, Troebst Stefan (red.) (2013), *Geschichtspolitik in Europa seit 1989. Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, Göttingen: Wallstein-Verlag.
- Gensburger Sarah, Lefranc Sandrine (2020), *Beyond Memory. Can We Really Learn from the Past?* tłum. z franc. Katharine Throssell, Cham: Palgrave Macmillan.
- Gutman Yifat (2017), *Memory Activism: Reimagining the Past for the Future in Israel-Palestine*, Nashville, TN: Vanderbilt University Press.
- Jensen Jody (red.) (2021), *Memory Politics and Populism in Southeastern Europe*, London –New York: Routledge.
- Kończal Kornelia (2020), *Mnemonic Populism: The Polish Holocaust Law and its Afterlife*, „European Review”, 1-13, doi:10.1017/S1062798720000502
- Kula Marcin (2021), *Rozgrywanie historii. Wokół przeprowadzonej w 2018 r. nowelizacji ustawy o IPN*, w: Anna Czocher, Barbara Klich-Kluczewska, *Pytać mądrze. Studia z dziejów społecznych i kulturowych*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”.
- Levy Daniel, Sznajder Natan (2006), *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia: Temple University Press.

¹ E-mail: nijakowskil@is.uw.edu.pl; Wydział Socjologii UW; ORCID: 0000-0003-0177-6305

² E-mail: wawrzyniakj@is.uw.edu.pl; Wydział Socjologii UW; ORCID: 0000-0001-9836-5638

- Łuczewski Michał (2016), *Kontrrewolucyjne pojęcie. „Polityka historyczna” w Polsce*, „Stan Rzeczy”, 1 (10), s. 221–257.
- Olick Jeffrey K. (2016), *The Sins of the Fathers: Germany, Memory, Method*, Chicago: University of Chicago Press.
- Pettai Eva-Clarita, Pettai Vello (2015), *Transitional and Retrospective Justice in the Baltic States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothberg Michael (2016), *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce dekolonizacji*, tłum. Katarzyna Bojarska, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Stan Lavinia (2008), *Transitional justice in Eastern Europe and the former Soviet Union: Reckoning with the communist past*, London: Routledge.
- Subotic Jelena (2019), *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*, Ithaca–London: Cornell University Press.
- Terkessidis Mark (2019), *Wessen Erinnerung zählt? Koloniale Vergangenheit und Rassismus heute*, Berlin: Hoffmann und Campe.
- Troebst Stefan (2014), *Geschichtspolitik*, „Docupedia-Zeitgeschichte“, http://docupedia.de/zg/troebst_geschichtspolitik_v1_de_2014 (dostęp 18.03.2021).
- Wüstenberg Jenny (2017), *Civil Society and Memory in Postwar Germany*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Zubrzycki Geneviève, Woźny Anna (2020), *The Comparative Politics of Collective Memory*, „Annual Review of Sociology”, 46, s. 175–194.